

March, 2012

* सौ. स्वर्णा प्रबोध देशपांडे

* नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

संत साहित्य आणि सामाजिक वास्तव

वाङ्मयाच्या क्षेत्रात त-हेत-हेचे विचारप्रवाह सतत निर्माण होऊन वाङ्मयीन क्षेत्र समृद्ध व विशाल रूप धारण करीत असते. मराठी साहित्याचे असेच आहे. मराठी भाषा आणि साहित्याच्या प्रारंभापासून आजपर्यंत जे मराठी साहित्य निर्माण झाले. ते ठराविक साच्याचे व एकसारखे नव्हते तर या साहित्यप्रवाहाने नानाविध वळणे आणि रूप धारण केले आहे. साहित्य मराठीचे असले तरी कधी संस्कृत, कधी इंग्रजी, तर कधी फारसी या भाषा वाङ्मयाच्या संपर्काने मराठी साहित्याचे समीक्षकाने मान्य केली.

- 1) प्राचीन मराठी साहित्याचा कालखंड
- 2) अर्वाचीन मराठी साहित्याचा कालखंड

मराठी साहित्यातील संत साहित्याची निर्मिती ही प्रामुख्याने प्राचीन काळात झाली. प्राचीन काळात संत साहित्य मोठ्या प्रमाणावर निर्माण झाले. येथे प्राचीन व अर्वाचीन काळ हे मराठी साहित्याचे जे काळानुरूप वर्गीकरण करण्यात आले. त्याची सीमारेषा इंग्रजी भाषा आणि वाङ्मय ही आहे. इंग्रजी भाषा वाङ्मयाच्या संपर्काने मराठी साहित्यात जे परिवर्तन झाले. त्या परिवर्तनाचा प्रारंभ म्हणजे अर्वाचीन मराठी साहित्य होय. 1850च्या पूर्वी निर्माण झालेले प्राचीन साहित्य होय. तर इ.स. 1930 नंतर जे आजपर्यंत निर्माण होत आले ते अर्वाचीन साहित्य होय. अभ्यासाच्या सोयीसाठी सर्व अभ्यास समीक्षकाने हे वर्गीकरण केलेले आहे.

निष्पत्ती :-

प्रस्तुत प्रबंध लेखिकेने अभ्यासाच्या सोयीसाठी हे वर्गीकरण स्वीकारले आहे. अर्वाचीन काळातही संत साहित्याची निर्मिती होत होती. प्राचीन काळात संत साहित्य निर्माण झाले. साहित्य निर्मितीच्या कालानुरूप कालखंड निश्चित करून साहित्याचे अध्ययन करीत असतांना असे दिसून आले की संत साहित्य हे केवळ महाराष्ट्रापुरते मर्यादित नाही तर त्याची व्याप्ती अखिल भारतीय स्तरावर आहे. उदा. मीरा, तुलसीदास, कबीर या उत्तरभारतीय संत साहित्याचा परिचय प्राचीन मराठी संत परंपरेला होता. हिंदी वाङ्मयाचे सर्व अभ्यासक आणि वाङ्मय इतिहासकार असे प्रतिपादन करतात की हिंदी साहित्यात छाया युगाच्या उद्भवाने मर्यादा आल्या. या छायायुगाचा कालदृष्टीने विचार केला तर मराठीमध्ये मराठी संत हिंदी नामदेव, एकनाथ, रामदास, तुकाराम पासून तर आधुनिक काळातील गुलाबराव महाराजापर्यंतच्या सर्व संतांनी जे हिंदी साहित्य निर्माण केले ते 'ब्रजभाषेत' आहे. याचा अर्थ असा की हिंदी भाषेतील भक्तिसाहित्याचा प्रसार महाराष्ट्रात होत होता. आणि हिंदी अभ्यासक समजतात

तसे फारसी भाषेला खिळ बसलेली नव्हती. लेखिकेला हे नम्रपणे सादर करावयाचे आहे की संतपरंपरा ही अखिल भारतीय संत परंपरा आहे. व महाराष्ट्रातील संत परंपरा ही अखिल भारतीय संत परंपरेची एक भाषा आहे. मूळ संतपरंपरेचे अध्ययन करीत असतांना संतपरंपरेला लाभलेले बहुविध आयाम नजरेआड करता येत नाही. जेव्हा "संत साहित्य आणि सामाजिक वास्तव" असा विषय आम्ही विवेचनासाठी घेतो तेव्हा प्रस्तुत प्रबंध लेखिकेला संत साहित्य व परंपरेचे स्वरूप हे अखिल भारतीय स्वरूपाचे आहे व त्या अखिल भारतीय संतपरंपरेचे एक प्रधान अंग मराठी संत परंपरा आहे तसेच संत परंपरा प्राचीन काळापुरती मर्यादित नसून ती अर्वाचीन मराठी साहित्य कालखंडातही आढळून येते.

हे सांगावयाचे आहे मराठीच्या प्रारंभापासून त्यामध्ये चढउतार दिसून येतो तर, कधी ती क्षीण झालेली दिसून येते, तर कधी ती प्रभावी दिसून येते. मात्र ती नष्ट कधीही झालेली नव्हती साहित्याचे अध्ययन, संशोधन व समिक्षण हे वेगवेगळ्या अंगाने होणे अपरिहार्य आहे. यापैकी एक अंग, सामाजिक वास्तव याचे आहे. समाजाचे दर्शन साहित्यात व्हावे एवढेच नव्हे तर समाज जीवनाचे वास्तव जीवनाच्या स्वरूपाचे प्रतिनिधित्व साहित्याने करावे असे अभ्यासक म्हणतात. हे लेखन करतांना ग्रामीण समाज साहित्याचा समावेश त्यात करावा. असे अभ्यासक म्हणतात. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांच्या साहित्यात आहे. व अशी गांधीवादी भूमिका घेणारे लेखक या वर्गात मोडतात. यामागची भूमिका मात्र अशी आहे की, साहित्य आणि समाज जीवन याचे अन्वोन्य संबंध आहे. अर्वाचीन साहित्यात पाश्चिमात्य जीवनमुल्यांचा आश्रय घेऊन वाङ्मयाचा अध्ययन करण्याचा प्रघात आहे. त्याबद्दल खालील विचार प्रवाह आहेत:-

- 1) अभिजात किंवा विदग्ध परंपरा (Classical; tradition)
- 2) वास्तववादी परंपरा (realistic tradition)
- 3) अस्तित्वादी परंपरा (Existentialism tradition)

यापैकी तिसरी परंपरा म्हणजे समाजातील वास्तव जीवनाचे चित्रण करणारी आहे. येथे व्यक्ती व कुटुंब यांच्यापेक्षा व्यक्ति आणि समाज, समाजाची रचना, समाजातील चालीरीती, पूर्वपरंपरा आणि व्यक्तीजीवनावर त्याचा प्रभाव लक्षात घेऊन साहित्याची निर्मिती, आस्वाद व मांडणी करण्यात येते. याशिवाय प्रचलित औद्योगिक जीवनपद्धतीमुळे समाजजीवनात जे प्रचंड परिवर्तन होऊन जे उत्पादन क्षेत्रे निर्माण झाली त्याचा साहित्यावर कसा प्रभाव दिसून येतो. याचाही विचार समीक्षक अभ्यासक करतात.

याचा बाह्य आविष्कार अभ्यासक करतात. याचा बाह्य आविष्कार कधी गांधीवादी कधी ग्रामीण साहित्य कधी साम्यवाद असा असला तरी मुलतः औद्योगिक क्रांती कृषीप्रधान जीवन या दोहोंमुळे समाजाचे जीवन व त्यावर आधारित साहित्य यावर दिसून येतो. औद्योगिक क्रांतीने सर्व जगाला प्रभावित केले समाजात यामुळे परिवर्तन होऊन देखील भाषाभेद, समाजरचना पध्दती, धर्माचा प्रभाव, परंपरा या आधुनिक पुढारलेल्या देशातही दिसून येतात याचे उत्तम उदा. म्हणजे इंग्लंड होय. इंग्लंड हा लोकशाही देश आहे. येथील लोकांचे राजप्रेम (king worship) एवढे विलक्षण आहे की येथील लोक राजाला देवच मानतात. राजेशाही गेली परंतु अनेक ठिकाणी लष्करशाही, हुकूमशाही, हुकूमशाही व लोकशाही हे आजच्या जागतिक जीवनाचे वास्तव चित्रण आहे. भारतात विविध वर्ग, धर्म, जाती, परंपरा, प्रथा यामध्ये विविधता आढळून येते हे भारतीय जीवनाचे प्रधान अंग आहे या जातीय स्वरूपाचे वैचारिक मंथन अनेक अभ्यासक करीत आहेत या जाती बदलला विलक्षण अभिमान समाजाला आहे. प्रत्येकजण स्वतःच्या जातीला श्रेष्ठ मानतो तर दुसऱ्याच्या जातीला तुच्छ मानतो. त्याचे चटक साहित्यात उमटणे सहाजिकच आहे याचे उत्तम उदाहरण 'कबीर' हे आहे तर मराठीत सावतामाळी व चोखामेळा हे आहेत.

जवळजवळ सर्वच संतांनी या जातीवर पद्यरचना करून तीला गौण स्थान दिलेले आहे. जातीचे स्वरूप खुप गुंतागुंतीचे आहे त्याची बोच संत साहित्यातून दिसून येते. नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, ज्ञानदेव, या संतांनी ज्या लोकसाहित्यावर रचना केल्या त्यातून लोकसमुहाचे दर्शन घडते. मात्र सर्व संतांनी या सर्व जातींना एकतेच्या सुत्रात बांधले व भक्तिसाठी 'जात' ही गौण मांडली भागवतकार म्हणतात. (समाजामध्ये जे-जे पतित आहे दीन आहे त्या सर्वना भक्तिमार्गाने जवळ आणले).

ज्ञानेश्वर महाराज गीतेतील अन्वयवर्तीत स्तोत्रावर पाच कस्तांत लिहीलीत:-

।। जे आघवेसा अधनाची शेवटी । तिचे पापयोनीही किरीटी ।

जन्मले जे ।।

यालागी पापयोनीही अर्जुना ।। का वैश्य शुध्द अंगना ।।

..... माते भजता सदना माझेया येती ।।

पुनः :-

ज्ञानेश्वर महाराजांनी केलेले हे विवेचन केवळ एका गीताश्लोकापुरते मर्यादित नाही ज्ञानेश्वरांप्रमाणे संताने जीव आणि ईश्वर यांचा अन्योन्य संबंध सांगितला. सर्व संतांनी ईश्वर उपासनेचे नवीन साधन 'उपासना' आहे असे सांगून नवविधा भक्तीचा पुरस्कार केला यामध्ये ज्ञानेश्वर, तुकाराम, नामदेव आणि रामदासांच्या दासबोधाचाही समावेश होतो. नामस्मरणाप्रमाणेच 'कीर्तन' हा देखील भक्तीचा एक प्रकार आहे. म्हणून समर्थ

पुनः :-

सगुणाची चारिष्य ऐकावी ।

काते निर्गुण अध्यात्मे शोधवी ।

श्रवण भक्तीची जाणावे लक्षणे ऐसी ।।

देवचरित्र आणि भक्तिचरित्र हा भक्तीचा गाभा आहे गीतेचे गायन करतांना भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणतात:-

"हे अर्जुना जे भक्त माझे आणि माझ्या चारिष्याचे गायन करतात ते मला अतिप्रिय आहेत. परंतु माझ्या भक्तांचे व त्यांच्या चारिष्याचे जे गायन करतात ते मला प्राणाहुनही प्रिय आहे."

ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात:-

यथालागी हे नोहे । म्हणतील रमणा हे ।

आवडती हे निरुते । भक्तिचारित्राते प्रशंसीतो ।।

'भक्ति' ही सर्वव्यापक आहे. भक्तिपुढे जात आणि धर्म दुय्यम आहे. शिवाय भक्तिचा अधिकार हा सर्व स्त्री-पुरुषांना पण आहे. एकापरीने वेदांतात मानवाचे परम लक्षण मोक्ष साधन हे सांगितले आहे. तेच विचारसूत्र संतपरंपरेत 'भक्ती' विचारात दिसून येते. भक्तीची ही व्यापकता जागातील सर्व मानवाला आव्हान करणारी आहे हे वास्तव व ती विश्वव्यापक आहे हे संतांनी भक्तिशास्त्राच्या आधारे दाखवून दिले आहे.